

เปรียบเทียบแนวคิดมนุษย์ ของสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ. ปยุตฺโต) กับชาร์ลส์ ดาร์วิน
A Comparative Study on Concepts of Man between Somdet Phra Buddhaghosacariya
(P.A. Payutto) And Charles Darwin

พระสมบุรณ์ ฐานวีโร (สมพงษ์)¹, พระครูประวิตรวรานุกูต¹, เยื้อง ปั่นเหง่งเพช¹,
สมหวัง แก้วสุฟอง²

Phrasomboon Thānavīro (Sompong)¹, Phrakrupavitravaranuyut¹, Yueng Pannengpetch¹,
Somwang Kaewsufong²

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตเชียงใหม่¹, มหาวิทยาลัยเชียงใหม่²
Mahachulalongkornrajavidyalaya, Chiang Mai Campus¹, Chiang Mai University²
Corresponding Author, Email: Vi.viriya.inboo@gamil.com

Article Info

Research Article

Received: 01/12/2025

Revised: 25/01/2025

Accepted: 27/01/2026

Published online: 25/06/2026

บทคัดย่อ

บทความวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์ 3 ประการ ได้แก่ 1) เพื่อศึกษาแนวคิดเรื่องมนุษย์ของสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ. ปยุตฺโต) 2) เพื่อศึกษาแนวคิดเรื่องมนุษย์ของชาร์ลส์ ดาร์วิน และ 3) เพื่อเปรียบเทียบแนวคิดเรื่องมนุษย์ของทั้งสองฝ่าย การวิจัยครั้งนี้เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ โดยใช้การวิจัยเอกสาร โดยรวบรวมข้อมูลจากคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา เช่น พระไตรปิฎก ผลงานของสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ และของชาร์ลส์ ดาร์วิน

ผลการวิจัยพบว่า 1) แนวคิดมนุษย์ของสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ตั้งอยู่บนกรอบพุทธจักรวาลวิทยาและพุทธปรัชญา สามารถสรุปได้ 4 ประเด็น คือ (1) การเกิดขึ้น (2) ธรรมชาติ (3) การดำรงอยู่ (4) เป้าหมายของมนุษย์ ในด้านการเกิดขึ้น มนุษย์ยุคแรกกำเนิดจากภพอากาศสรรพทรมในฐานะโอปปาติกะสัตว์ มีร่างกายละเอียดและรัศมีในตน ต่อมาเมื่อเงื่อนไขเปลี่ยนแปลง ร่างกายหยาบขึ้น สูญเสียรัศมี เกิดการแบ่งเพศและสังคมมนุษย์ ในด้านธรรมชาติ มนุษย์ประกอบด้วยชั้น 5 อยู่ภายใต้ไตรลักษณ์ ไม่มีตัวตนถาวร แต่มีศักยภาพพัฒนาตนผ่านศีล สมาธิ และปัญญา

2) ด้านแนวคิดของดาร์วินตั้งอยู่บนกรอบชีววิทยาวิวัฒนาการ มนุษย์มีต้นกำเนิดจากสิ่งมีชีวิตดึกดำบรรพ์ ผ่านการคัดเลือกโดยธรรมชาติและ การปรับตัว มนุษย์เป็น โฮโม เซเปียนส์ ที่มีสมองใหญ่ มีภาษา และการคิดอย่างมีเหตุผล แต่ยังมีสัญชาตญาณพื้นฐานเพื่อความอยู่รอด โดยการดำรงของมนุษย์นั้นต้องมีการแข่งขันและปรับตัวเพื่อให้ได้ทรัพยากรมาเพื่อดำรงชีพ โดย

คำสำคัญ: สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์, ชาร์ลส์ ดาร์วิน, เปรียบเทียบแนวคิด มนุษย์

มีเป้าหมายพื้นฐานคือการอยู่รอดและการสืบพันธุ์

3) ผลการเปรียบเทียบชี้ว่า ทั้งสองแนวคิดปฏิเสธการสร้างแบบฉบับและมองมนุษย์เป็นผลของกระบวนการเปลี่ยนแปลงต่อเนื่อง แต่แตกต่างกันที่มีมติการอธิบาย กล่าวคือ สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์เน้นมิติทางจิตวิญญาณและการพ้นทุกข์ ขณะที่ดาร์วินเน้นมิติทางชีววิทยาและความอยู่รอดของเผ่าพันธุ์

Abstract

This study aimed to 1) examine the concept of man in the thought of Somdet Phra Buddhaghosacariya (P.A. Payutto), 2) analyze the concept of humanity proposed by Charles Darwin, and 3) compare these two perspectives. Employing a qualitative research approach based on documentary analysis, the study draws on Buddhist canonical texts, particularly the Tipitaka, as well as the scholarly works of Somdet Phra Buddhaghosacariya and Charles Darwin.

The findings indicate that 1) Somdet Phra Buddhaghosacariya's concept of man is grounded in Buddhist cosmology and philosophy and can be understood through four aspects: human origin, nature, existence, and goal. Humans are described as originating as spontaneously arisen beings from a higher realm and later undergoing transformation in accordance with changing conditions. Human nature is characterized by the five aggregates and the three characteristics of existence, with the potential for ethical and spiritual development through moral conduct, concentration, and wisdom.

2) In contrast, Darwin's concept of man is rooted in evolutionary biology, explaining human origins through natural selection and adaptation. Humans, as Homo sapiens, possess advanced cognitive abilities while retaining basic survival instincts, with existence shaped by competition, adaptation, survival, and reproduction.

3) The comparative analysis reveals that both perspectives reject the idea of sudden creation and view man as a process of continuous change, though they differ fundamentally in their explanatory frameworks spiritual liberation versus biological survival.

Keywords: Somdet Phra Buddhaghosacariya (P.A. Payutto), Charles Darwin, Comparative concept of man

บทนำ

ในยุคโลกาภิวัตน์ ความเปลี่ยนแปลงทางสังคม เศรษฐกิจ เทคโนโลยี และวิทยาศาสตร์ ได้ส่งผลให้คำถามเกี่ยวกับ “ความเป็นมนุษย์” กลับมาได้รับความสนใจอย่างกว้างขวางอีกครั้ง ทั้งในแวดวงปรัชญา ศาสนา และวิทยาศาสตร์ เนื่องจากความเข้าใจเกี่ยวกับมนุษย์มีความสัมพันธ์โดยตรงกับการกำหนดทิศทางการศึกษา จริยธรรม และการอยู่ร่วมกันในสังคม คำถามพื้นฐานเชิงปรัชญา เช่น “มนุษย์คืออะไร” “มนุษย์มีจุดกำเนิดอย่างไร” และ “เป้าหมายของชีวิตมนุษย์คืออะไร” ยังคงเป็นประเด็นถกเถียงอย่างต่อเนื่อง มิได้จำกัดอยู่เพียงในกรอบความคิดแบบคลาสสิก หากแต่ได้รับ

การขยายความและตีความใหม่ในบริบทสมัยใหม่ อาทิ การถกเถียงเรื่องมนุษย์ในฐานะสิ่งมีชีวิตเชิงชีววิทยากับมนุษย์ในฐานะผู้มีศักยภาพทางจิตใจและศีลธรรม (Taylor, 1989: 29; Martha Nussbaum, 2011: 18–22)

งานวิชาการร่วมสมัยจำนวนมากชี้ให้เห็นว่า ความเป็นมนุษย์ไม่อาจอธิบายได้ด้วยกรอบเดียว เช่น งานของ ยูวาล โนอาห์ ฮาราร์ (Yuval Noah Harari, 2015: 35–41) ที่มองมนุษย์ผ่านวิวัฒนาการทางชีวภาพและวัฒนธรรม งานของ ไมเคิล โทมัสเซลโล (Michael Tomasello, 2014: 67–73) ที่เน้นบทบาทของความร่วมมือและศีลธรรมทางสังคม ในพัฒนาการมนุษย์ และงานของ ฟรานส์ เดอ วาล (Frans de Waal, 2009: 85–92) ที่เสนอว่าความเห็นอกเห็นใจเป็นรากฐานเชิงวิวัฒนาการของคุณธรรมมนุษย์ ขณะเดียวกัน งานวิจัยด้านพุทธปรัชญาและจิตวิทยาร่วมสมัยชี้ว่า มนุษย์มิใช่เพียงผลผลิตของเงื่อนไขภายนอก หากแต่เป็นผู้สามารถฝึกฝนและพัฒนาจิตใจได้อย่างมีทิศทาง (Gethin, 2015: 112–118; Wallace, 2018: 54–60)

นอกจากนี้ การถกเถียงร่วมสมัยยังขยายไปสู่ประเด็นจริยธรรม เทคโนโลยี และชีววิทยาสมัยใหม่ เช่น ปัญญาประดิษฐ์ พันธุวิศวกรรม และความหมายของชีวิตมนุษย์ในโลกหลังมนุษย์นิยม (Posthumanism) ซึ่งสะท้อนว่าคำถามเรื่องความเป็นมนุษย์ยังคงเป็นประเด็นแกนกลางของการแสวงหาความรู้ในสังคมปัจจุบัน (Bostrom, 2014: 1–7; Habermas, 2003: 23–27)

อย่างไรก็ตาม การอธิบายความเป็นมนุษย์ในโลกปัจจุบันมักตั้งอยู่บนกรอบความคิดที่แตกต่างกันอย่างชัดเจน ระหว่างกรอบที่เน้นมิติทางจิตวิญญาณ คุณค่า และความหมายของชีวิต กับกรอบที่เน้นการอธิบายเชิงวัตถุ ชีววิทยา และกลไกทางธรรมชาติ ความแตกต่างดังกล่าวไม่เพียงก่อให้เกิดความหลากหลายทางความคิด แต่ยังนำไปสู่ความท้าทายในการสร้างความเข้าใจร่วมกันเกี่ยวกับธรรมชาติและคุณค่าของการดำรงอยู่ของมนุษย์

ในบริบทของพุทธปรัชญา สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ. ปยุตโต) เป็นนักปราชญ์ทางพระพุทธศาสนาที่อธิบายแนวคิดเรื่องมนุษย์อย่างเป็นระบบและสอดคล้องกับบริบทสมัยใหม่ โดยเสนอว่ามนุษย์มิใช่เพียงสิ่งมีชีวิตทางชีววิทยา หากแต่เป็นกระบวนการแห่งเหตุและปัจจัยที่อยู่ภายใต้กฎแห่งกรรมและหลักปฏิจจสมุปบาท มนุษย์ประกอบด้วยกายและจิตที่สามารถพัฒนาได้ผ่านการฝึกศีล สมาธิ และปัญญา เพื่อมุ่งสู่การลดทุกข์และบรรลุนิพพาน (ปยุตโต, 2555: 46–48)

ในทางตรงกันข้าม ชาร์ลส์ ดาร์วิน นักธรรมชาติวิทยาชาวอังกฤษ อธิบายกำเนิดและธรรมชาติของมนุษย์ผ่านทฤษฎีวิวัฒนาการ โดยเสนอว่ามนุษย์และสิ่งมีชีวิตทั้งหลายมีบรรพบุรุษร่วมกัน และพัฒนามาอย่างค่อยเป็นค่อยไปผ่านกระบวนการคัดเลือกโดยธรรมชาติ การปรับตัว และการแข่งขันเพื่อความอยู่รอดและการสืบพันธุ์ (Darwin, 1871: 33–34) แนวคิดดังกล่าวตั้งอยู่บนฐานข้อมูลเชิงประจักษ์ทางชีววิทยา เช่น ซากดึกดำบรรพ์และพันธุกรรม

ความแตกต่างระหว่างแนวคิดพุทธปรัชญาและทฤษฎีวิวัฒนาการของดาร์วิน ได้นำไปสู่ข้อถกเถียงสำคัญในสังคมร่วมสมัย โดยเฉพาะในประเด็นด้านศีลธรรมและจริยธรรม เช่น การแพทย์สมัยใหม่ การตัดต่อพันธุกรรม และการทำแท้ง ซึ่งจำเป็นต้องพิจารณาทั้งข้อมูลเชิงวิทยาศาสตร์และคุณค่าทางจริยธรรมควบคู่กัน อย่างไรก็ตาม งานศึกษาจำนวนไม่น้อยมักนำเสนอแนวคิดทั้งสองแยกจากกัน โดยยังขาดการวิเคราะห์เชิงเปรียบเทียบอย่างเป็นระบบในประเด็น “แนวคิดเรื่องมนุษย์” โดยตรง

จากปัญหาดังกล่าว การศึกษาเปรียบเทียบแนวคิดเรื่องมนุษย์ของสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ. ปยุตโต) และชาร์ลส์ ดาร์วิน จึงมีความสำคัญในฐานะการเปิดพื้นที่ทางวิชาการเพื่อทำความเข้าใจมนุษย์อย่างรอบด้าน ทั้งในมิติทางจิตวิญญาณและมิติทางชีววิทยา อันจะช่วยสร้างสะพานเชื่อมระหว่างกรอบคิดทางศาสนาและวิทยาศาสตร์ และนำ

ไปสู่การสังเคราะห์องค์ความรู้ที่สมดุลและเหมาะสมกับสังคมปัจจุบัน

ดังนั้น การวิจัยนี้จึงมุ่งศึกษาและเปรียบเทียบแนวคิดเรื่องมนุษย์ของสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ. ปยุตฺโต) และชาร์ลส์ ดาร์วิน โดยเน้นการวิเคราะห์ 4 ประเด็นหลัก ได้แก่ (1) การเกิดขึ้นของมนุษย์ (2) ธรรมชาติของมนุษย์ (3) การดำรงอยู่ของมนุษย์ และ (4) เป้าหมายของมนุษย์ เพื่อสังเคราะห์องค์ความรู้ที่สามารถประยุกต์ใช้ได้ในการศึกษา จิตวิทยา และการอยู่ร่วมกันอย่างสันติในสังคมร่วมสมัย

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

1. เพื่อศึกษา แนวคิดมนุษย์ของ สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ. ปยุตฺโต)
2. เพื่อศึกษา แนวคิดมนุษย์ของ ชาร์ลส์ ดาร์วิน
3. เพื่อเปรียบเทียบแนวคิดมนุษย์ ของสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ. ปยุตฺโต) กับ ชาร์ลส์ ดาร์วิน

ระเบียบวิธีวิจัย

การวิจัยครั้งนี้เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) โดยใช้การวิจัยเอกสาร (Documentary Research) เป็นหลัก มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาและเปรียบเทียบแนวคิดเรื่องมนุษย์ในกรอบพุทธปรัชญาและชีววิทยา วิวัฒนาการ โดยอาศัยการวิเคราะห์ข้อมูลจากเอกสารที่มีความน่าเชื่อถือทางวิชาการ มิได้ใช้การเก็บข้อมูลภาคสนามหรือ การทดลอง

งานวิจัยนี้ใช้แนวทาง การวิจัยเชิงเปรียบเทียบเชิงเหตุผลสมัยใหม่ (New Causal-Comparative Research) เพื่อวิเคราะห์ความเหมือนและความแตกต่างของแนวคิดเรื่องมนุษย์ภายใต้กรอบวิธีคิดที่แตกต่างกัน โดยเน้นการอธิบายเชิงความหมาย เหตุปัจจัย และเป้าหมายของแนวคิด มากกว่าการพิสูจน์เชิงปริมาณ

การวิเคราะห์ดำเนินไปใน 3 ระดับ ได้แก่

- 1) การศึกษาแนวคิดเรื่องมนุษย์ของ สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ. ปยุตฺโต)
- 2) การศึกษาแนวคิดเรื่องมนุษย์ของ ชาร์ลส์ ดาร์วิน
- 3) การเปรียบเทียบและวิเคราะห์แนวคิดเรื่องมนุษย์ของทั้งสองแนวคิดในประเด็นเดียวกันอย่างเป็นระบบ ข้อมูลปฐมภูมิ ได้แก่ เอกสารต้นฉบับที่เป็นแหล่งแนวคิดโดยตรงของนักคิดทั้งสองฝ่าย ซึ่งผู้วิจัยนำมาใช้เป็นฐานข้อมูลหลักในการวิเคราะห์แนวคิดเรื่องมนุษย์ ประกอบด้วย

(1) พระไตรปิฎก พร้อมทั้งอรรถกถาและฎีกาที่เกี่ยวข้อง โดยเฉพาะพระสูตรที่กล่าวถึงกำเนิดมนุษย์ ธรรมชาติของชีวิต ชั้น 5 ไตรลักษณ์ กรรม และเป้าหมายของการดำรงอยู่ ซึ่งใช้เป็นฐานคัมภีร์ในการอธิบายกรอบพุทธจักรวาลวิทยาและพุทธปรัชญา

(2) งานเขียน หนังสือ และบทความทางวิชาการของ สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ. ปยุตฺโต) ที่อธิบาย และตีความหลักพุทธธรรมเกี่ยวกับมนุษย์ ชีวิต และการพัฒนาตนเองอย่างเป็นระบบและร่วมสมัย เช่น *พุทธธรรม มนุษย์ กับอารยธรรม คู่มือชีวิต* และงานเขียนที่อธิบายความสัมพันธ์ระหว่างกาย จิต สังคม และสิ่งแวดล้อมในมิติพุทธปรัชญา

(3) ผลงานต้นฉบับของ ชาร์ลส์ ดาร์วิน ที่เกี่ยวข้องกับทฤษฎีวิวัฒนาการและการอธิบายกำเนิดและ ธรรมชาติของมนุษย์ ได้แก่ *On the Origin of Species* และ *The Descent of Man, and Selection in Relation to Sex* ซึ่งเป็นผลงานหลักที่แสดงกรอบความคิดเชิงชีววิทยาเกี่ยวกับมนุษย์ ความอยู่รอด และการสืบพันธุ์

ข้อมูลทฤษฎีภูมิ ได้แก่ เอกสารที่นำแนวคิดจากแหล่งข้อมูลปฐมภูมามาอธิบาย วิเคราะห์ ตีความ หรือวิพากษ์ เพื่อเสริมสร้างความเข้าใจเชิงลึกและใช้ประกอบการเปรียบเทียบแนวคิด ประกอบด้วย

1. งานวิจัย วิทยานิพนธ์ และบทความทางวิชาการที่ศึกษาแนวคิดพุทธปรัชญา แนวคิดของสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ. ปยุตฺโต) และทฤษฎีวิวัฒนาการของชาร์ลส์ ดาร์วิน
2. หนังสือและบทความด้านปรัชญา ศาสนา ชีววิทยา และจริยธรรมร่วมสมัยที่เกี่ยวข้องกับแนวคิดเรื่องมนุษย์
3. งานวิเคราะห์พระพุทธศาสนาเชิงปรัชญาและเชิงเปรียบเทียบกับวิทยาศาสตร์สมัยใหม่
4. งานวิพากษ์และอภิปรายทฤษฎีวิวัฒนาการในบริบททางจริยธรรม สังคม และมนุษยศาสตร์

ผลการวิจัย

1) แนวคิดมนุษย์ของ สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ. ปยุตฺโต)

จากการศึกษาแนวคิดของสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ. ปยุตฺโต) พบว่า แนวคิดเรื่องมนุษย์ตั้งอยู่บนกรอบพุทธปรัชญาและหลักธรรมในพระพุทธศาสนา โดยมองมนุษย์ในฐานะกระบวนการแห่งเหตุปัจจัย มิใช่สิ่งที่ถูกสร้างขึ้นอย่างฉับพลันหรือดำรงอยู่อย่างคงที่

ในด้านการกำเนิด มนุษย์มิได้วิวัฒนาการมาจากสัตว์ แต่เกิดจากสัตว์โอปปาติกะที่เสื่อมจากภพภูมิอันละเอียดด้วยอำนาจแห่งกรรม เมื่อสภาพแวดล้อมเปลี่ยนแปลง ร่างกายจึงหยาบขึ้น เกิดเพศ การสืบพันธุ์ และโครงสร้างทางสังคม

ในด้านธรรมชาติ มนุษย์ประกอบด้วยชั้น 5 และอยู่ภายใต้ไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง และอนัตตา มนุษย์มิได้ดีหรือชั่วโดยกำเนิด หากแต่มีศักยภาพในการพัฒนาและขัดเกลาภิเลสผ่านการฝึกฝนตามหลักไตรสิกขา

ในด้านการดำรงอยู่ การมีชีวิตของมนุษย์มิใช่เพียงการรักษาความอยู่รอดทางกาย แต่เป็นกระบวนการฝึกจิตและพัฒนาปัญญาเพื่ออยู่ร่วมกันอย่างไม่เบียดเบียน ลดทุกข์ และนำไปสู่ความเจริญทางจิตวิญญาณ โดยการปฏิบัติตามหลัก ไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ ปัญญา

ในด้านเป้าหมาย สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ. ปยุตฺโต) เสนอว่าเป้าหมายสูงสุดของมนุษย์ คือการดับทุกข์และบรรลุนิพพาน การเกิดเป็นมนุษย์จึงเป็นโอกาสอันประเสริฐในการพัฒนาจิตใจและหลุดพ้นจาก กิเลสและวัฏสงสาร

2) แนวคิดมนุษย์ของ ชาร์ลส์ ดาร์วิน

แนวคิดเรื่องมนุษย์ของชาร์ลส์ ดาร์วิน ตั้งอยู่บนกรอบวิทยาศาสตร์ธรรมชาติ โดยเฉพาะทฤษฎีวิวัฒนาการ ซึ่งอธิบายมนุษย์ในฐานะสิ่งมีชีวิตชนิดหนึ่งที่พัฒนามาจากสิ่งมีชีวิตก่อนหน้านี้

ในด้านการกำเนิด ดาร์วินเสนอว่ามนุษย์เกิดจากกระบวนการวิวัฒนาการทางชีววิทยา เริ่มจากสิ่งมีชีวิตเซลล์เดียวผ่านการคัดเลือกโดยธรรมชาติ การดิ้นรนต่อสู้ และการปรับตัวเป็นระยะเวลายาวนาน จนพัฒนามาเป็น โฮโม เซเปียนส์

ในด้านธรรมชาติ มนุษย์ถูกมองว่าเป็นสัตว์เลี้ยงลูกด้วยนมที่มีสมองขนาดใหญ่ มีความสามารถด้านเหตุผล ภาษา และการสร้างสังคม แต่ยังคงมีสัญชาตญาณพื้นฐานเพื่อการอยู่รอด เช่น ความกลัว ความต้องการอาหาร และการสืบพันธุ์ ซึ่งเป็นผลจากพันธุกรรมและสิ่งแวดล้อม

ในด้านการดำรงอยู่ การมีชีวิตของมนุษย์อธิบายผ่านกลไกการแข่งขัน การปรับตัว และความร่วมมือในสังคม ซึ่งช่วยเพิ่มโอกาสในการอยู่รอดและสืบทอดเผ่าพันธุ์

ในด้านเป้าหมาย เป้าหมายพื้นฐานของสิ่งมีชีวิต รวมถึงมนุษย์ คือการอยู่รอดและการสืบพันธุ์ เพื่อส่งต่อพันธุกรรมให้เผ่าพันธุ์ดำรงอยู่ต่อไป

3) การเปรียบเทียบแนวคิดมนุษย์ ของสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ. ปยุตฺโต) กับ ชาร์ลส์ ดาร์วิน

ผู้วิจัยได้นำแนวคิดทั้งสองมาเปรียบเทียบกันใน 4 ประเด็นตามกรอบแนวคิดในการวิจัยคือกำเนิดมนุษย์ ธรรมชาติมนุษย์ การดำรงอยู่ของมนุษย์ และเป้าหมายของมนุษย์ เพื่อให้เห็นความเหมือนและความต่างของทั้งสองแนวคิด ดังตารางต่อไปนี้

ตารางที่ 1 การเปรียบเทียบแนวคิดเรื่องมนุษย์ของสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ. ปยุตฺโต) และ ชาร์ลส์ ดาร์วิน

ประเด็นการเปรียบเทียบ	แนวคิดของสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ. ปยุตฺโต)	แนวคิดของชาร์ลส์ ดาร์วิน
1. การกำเนิดของมนุษย์	มนุษย์กำเนิดจากสัตว์โอปาติกะที่เสื่อมจากภพภูมิอันละเอียด เช่น อากัสสรพรหมมิได้วิวัฒนาการมาจากสัตว์โลก การเกิดขึ้นสัมพันธ์กับกฎแห่งกรรมและเหตุปัจจัยทางจิต	มนุษย์กำเนิดจากกระบวนการวิวัฒนาการทางชีววิทยา จากสิ่งมีชีวิตดึกดำบรรพ์ผ่านการคัดเลือกโดยธรรมชาติ การปรับตัว และการเปลี่ยนแปลงทางพันธุกรรม
2. ธรรมชาติของมนุษย์	มนุษย์ประกอบด้วยชั้น 5 อยู่ภายใต้ไตรลักษณ์ ไม่มีตัวตนถาวร มีทั้งศักยภาพในการพัฒนาและกิเลส สามารถฝึกฝนและเปลี่ยนแปลงได้ด้วยศีล สมาธิ ปัญญา	มนุษย์เป็นสิ่งมีชีวิตสายพันธุ์ Homo sapiens มีสมองขนาดใหญ่ มีเหตุผล ภาษา และสังคม แต่ยังคงมีสัญชาตญาณพื้นฐานเพื่อความอยู่รอดและการสืบพันธุ์
3. การดำรงอยู่ของมนุษย์	การดำรงชีวิตที่ดีควรตั้งอยู่บนหลักไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ และปัญญา อยู่ร่วมกันด้วยเมตตา ความไม่เบียดเบียน และความพอเพียง เพื่อความสมดุลของตนเอง สังคม และสิ่งแวดล้อม	การดำรงอยู่ขึ้นกับความสามารถในการแข่งขัน การปรับตัว และการใช้ทรัพยากรอย่างมีประสิทธิภาพ ความร่วมมือในสังคมเป็นกลยุทธ์เพื่อเพิ่มโอกาสอยู่รอด
4. เป้าหมายของมนุษย์	เป้าหมายสูงสุดคือการดับทุกข์และบรรลุนิพพาน การเกิดเป็นมนุษย์เป็นโอกาสอันประเสริฐในการพัฒนาจิตใจและหลุดพ้นจากวิภวสังสาร	เป้าหมายพื้นฐานของสิ่งมีชีวิตคือการอยู่รอดและการสืบเผ่าพันธุ์ เพื่อส่งต่อพันธุกรรมให้ดำรงอยู่ต่อไป

การศึกษาเปรียบเทียบแนวคิดเรื่องมนุษย์ของ สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ. ปยุตฺโต) และชาร์ลส์ ดาร์วินพบว่า ทั้งสองแนวคิดมีทั้งความคล้ายคลึงและความแตกต่างกันอย่างชัดเจน ภายใต้กรอบการวิเคราะห์ 4 ประเด็น (1) การกำเนิดของมนุษย์ (2) ธรรมชาติของมนุษย์ (3) การดำรงอยู่ของมนุษย์ และ (4) เป้าหมายของมนุษย์ ดังนี้

1. การกำเนิดของมนุษย์

แนวคิดเรื่องการกำเนิดของมนุษย์ทั้งสองแนวคิดมีจุดร่วมที่เหมือนกันคือ ต่างปฏิเสธแนวคิดเรื่อง “การสร้างมนุษย์โดยพระเจ้าผู้ทรงอำนาจครั้งเดียว” และเห็นว่ามนุษย์เกิดจาก กระบวนการเปลี่ยนแปลงอย่างต่อเนื่อง มิได้เกิดขึ้นอย่างฉับพลัน หากแต่มีพัฒนาการตามเหตุปัจจัย

จุดที่แตกต่างกัน ในทัศนะของสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ. ปยุตฺโต) มองว่ามนุษย์มิได้วิวัฒนาการมาจากสัตว์โลก หากแต่กำเนิดจากสัตว์โอปปาติกะที่เสื่อมจากภพภูมิอันละเอียด เช่น อาภัสสรพรหม มาปรากฏในโลกมนุษย์ด้วยอำนาจแห่งกรรม มนุษย์ยุคแรกไม่มีเพศ มีร่างกายละเอียดและแสงสว่างในตัว ต่อมาเมื่อสภาวะแวดล้อมเปลี่ยนแปลงร่างกายหยาบขึ้น แสงสว่างหมดไป จึงเกิดการแบ่งเพศ การสืบพันธุ์ และการก่อรูปสังคม

ในทางตรงกันข้าม ดาร์วินอธิบายว่ามนุษย์ถือกำเนิดจากกระบวนการวิวัฒนาการทางชีววิทยา โดยเริ่มจากสิ่งมีชีวิตเซลล์เดียว และค่อย ๆ เปลี่ยนแปลงผ่านการคัดเลือกโดยธรรมชาติ การดิ้นรนต่อสู้ และการปรับตัวเป็นเวลาหลายล้านปี จนพัฒนามาเป็น Homo sapiens ในปัจจุบัน แนวคิดนี้อธิบายการกำเนิดของมนุษย์ในกรอบธรรมชาติวิทยาและวิวัฒนิยม

2. ธรรมชาติของมนุษย์

ประเด็นเรื่องธรรมชาติของมนุษย์ ทั้งสองแนวคิดเห็นตรงกันว่า มนุษย์มิใช่สิ่งที่หยุดนิ่ง หากแต่เป็นสิ่งที่สามารถเปลี่ยนแปลงและพัฒนาได้ภายใต้เงื่อนไขต่าง ๆ ทั้งภายในและภายนอก สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ. ปยุตฺโต) มองว่าธรรมชาติของมนุษย์ประกอบด้วยชั้น 5 อยู่ภายใต้ไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง และอนัตตา มนุษย์มิได้ดีหรือชั่วโดยเนื้อแท้ หากแต่มีทั้งด้านบวก คือศักยภาพในการพัฒนา และด้านลบ คือกิเลส เช่น โลภ โกรธ หลง ซึ่งสามารถฝึกฝนอบรมให้ลดละและพัฒนาได้ด้วยศีล สมาธิ และปัญญา

ขณะที่ดาร์วินมองธรรมชาติของมนุษย์ในเชิงชีววิทยา โดยเห็นว่ามนุษย์เป็นสัตว์เลี้ยงลูกด้วยนมที่มีสมองขนาดใหญ่และซับซ้อน มีความสามารถด้านเหตุผล ภาษา และการสร้างสังคม แต่ยังคงมีสัญชาตญาณพื้นฐานเพื่อการอยู่รอด เช่น ความกลัว ความต้องการอาหาร และการสืบพันธุ์ ซึ่งเป็นผลจากพันธุกรรมและสิ่งแวดล้อม

3. การดำรงอยู่ของมนุษย์

ทั้งสองแนวคิดเห็นว่า การดำรงอยู่ของมนุษย์ต้องอาศัยการปรับตัวและการอยู่ร่วมกับผู้อื่น การรวมกลุ่มและความร่วมมือช่วยให้มนุษย์สามารถดำรงชีวิตได้อย่างมั่นคงยิ่งขึ้น

ในมุมมองพุทธศาสนา การดำรงอยู่ของมนุษย์ควรตั้งอยู่บนหลักไตรสิกขา ได้แก่ ศีล สมาธิ และปัญญา เพื่ออยู่ร่วมกันด้วยเมตตา ความไม่เบียดเบียน และความพอเพียง การดำรงชีวิตจึงมิใช่เพียงการรักษาชีวิตทางกาย แต่เป็นกระบวนการฝึกฝนจิตใจเพื่อลดทุกข์

ขณะที่ดาร์วินอธิบายการดำรงอยู่ของมนุษย์ผ่านกลไกการแข่งขันและการปรับตัว ความสามารถในการใช้ทรัพยากรอย่างมีประสิทธิภาพและความร่วมมือในสังคมเป็นกลยุทธ์สำคัญที่เพิ่มโอกาสรอดของเผ่าพันธุ์

4. เป้าหมายของมนุษย์

ส่วนเป้าหมายของมนุษย์ สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ. ปยุตฺโต) เสนอว่าเป้าหมายสูงสุดของมนุษย์คือการดับทุกข์และบรรลุนิพพาน การเกิดเป็นมนุษย์จึงเป็นโอกาสอันประเสริฐในการพัฒนาจิตใจและหลุดพ้นจากกิเลสและวิภวสังสาร

ในขณะที่ดาร์วินมองว่าเป้าหมายพื้นฐานของสิ่งมีชีวิต รวมถึงมนุษย์ คือการอยู่รอดและการสืบพันธุ์ เพื่อส่งต่อพันธุกรรมให้เผ่าพันธุ์ดำรงอยู่ต่อไป ซึ่งเป็นเป้าหมายในเชิงชีววิทยาและวิวัฒนิยม

จากการเปรียบเทียบ พบว่า ทั้งสองแนวคิดมีจุดร่วมสำคัญ คือ ปฏิเสธแนวคิดการสร้างมนุษย์โดยอำนาจเหนือธรรมชาติในลักษณะครั้งเดียวจบ และเห็นพ้องว่ามนุษย์เป็นกระบวนการที่เปลี่ยนแปลงและพัฒนาได้ภายใต้เงื่อนไขและ

เหตุปัจจัย อย่างไรก็ตาม ความแตกต่างสำคัญอยู่ที่กรอบการอธิบาย สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ. ปยุตฺโต) อธิบาย มนุษย์ในกรอบพุทธปรัชญา โดยเน้นกรรม จิตใจ และการพัฒนาทางจริยธรรม ขณะที่ดาร์วินอธิบายในกรอบชีววิทยาและ วัตถุวิสัย โดยเน้นพันธุกรรม การปรับตัว และการคัดเลือกโดยธรรมชาติ แนวคิดของสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์มุ่งอธิบาย “ความหมายและเป้าหมายของการเป็นมนุษย์” ในเชิงจิตวิญญาณและการดับทุกข์ ส่วนแนวคิดของดาร์วินมุ่งอธิบาย “กลไกการเกิดและการดำรงอยู่ของมนุษย์” ในเชิงวิทยาศาสตร์ ทั้งสองแนวคิดจึงมิได้ขัดแย้งกันโดยสิ้นเชิง หากแต่สะท้อน มุมมองที่ต่างระดับและสามารถเกื้อกูลกันในการทำความเข้าใจมนุษย์อย่างรอบด้าน

อภิปรายผล

ผลการวิจัยพบว่า แนวคิดเรื่องมนุษย์ของสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ตั้งอยู่บนกรอบพุทธปรัชญา โดยมองมนุษย์ในฐานะ “กระบวนการแห่งเหตุปัจจัย” มิใช่สิ่งที่มีตัวตนถาวร มนุษย์ประกอบด้วยชั้น 5 อยู่ภายใต้ไตรลักษณ์ และมีศักยภาพในการพัฒนาตนเองผ่านการฝึกสติ สมาธิ และปัญญา แนวคิดดังกล่าวชี้ให้เห็นว่ามนุษย์มิได้เป็นเพียง ผลผลิตของปัจจัยทางวัตถุ หากแต่เป็นผู้มีมิติทางจิตและจิตวิญญาณที่สามารถนำไปสู่การดับทุกข์และความหลุดพ้นได้ (ปยุตฺโต, 2555: 46–48)

ผลการวิจัยในประเด็นนี้สามารถอธิบายได้ว่า เนื่องจากพุทธศาสนามุ่งแก้ปัญหาความทุกข์ของมนุษย์เป็นแกนหลัก การอธิบายความเป็นมนุษย์จึงเน้นความหมายของชีวิต ความรับผิดชอบทางศีลธรรม และการฝึกตน ผลดังกล่าว สอดคล้องกับงานของแสลง จันทรงาม และคณะ ที่ชี้ว่าการถอดความพระไตรปิฎกสู่การเรียนรู้ของประชาชนสะท้อนภาพ มนุษย์ในฐานะผู้เรียนรู้และพัฒนาตนเองได้ (แสลง จันทรงาม, 2553: 44–47) รวมถึงงานของพระมหาสุทิตย์ อาภากร ที่ เสนอแนวคิด “สุขที่ได้ธรรม” ซึ่งเน้นว่ามนุษย์สามารถเข้าถึงความสุขที่ลึกซึ้งได้ผ่านการพัฒนาจิตและปัญญา มิใช่เพียง ความสุขทางวัตถุ (พระมหาสุทิตย์ อาภากร, 2559: 29–31)

แนวคิดของดาร์วินอธิบายมนุษย์ในกรอบชีววิทยาวิวัฒนาการ โดยมองว่ามนุษย์เป็นผลลัพธ์ของกระบวนการ คัดเลือกโดยธรรมชาติ การปรับตัว และการเปลี่ยนแปลงทางพันธุกรรม มนุษย์มีธรรมชาติพื้นฐานเช่นเดียวกับสิ่งมีชีวิต อื่น ๆ คือ การอยู่รอดและการสืบเผ่าพันธุ์ แต่มีความโดดเด่นด้านสมอง ความสามารถทางภาษา เหตุผล และการจัด ระเบียบทางสังคม (Darwin, 1871: 40–41)

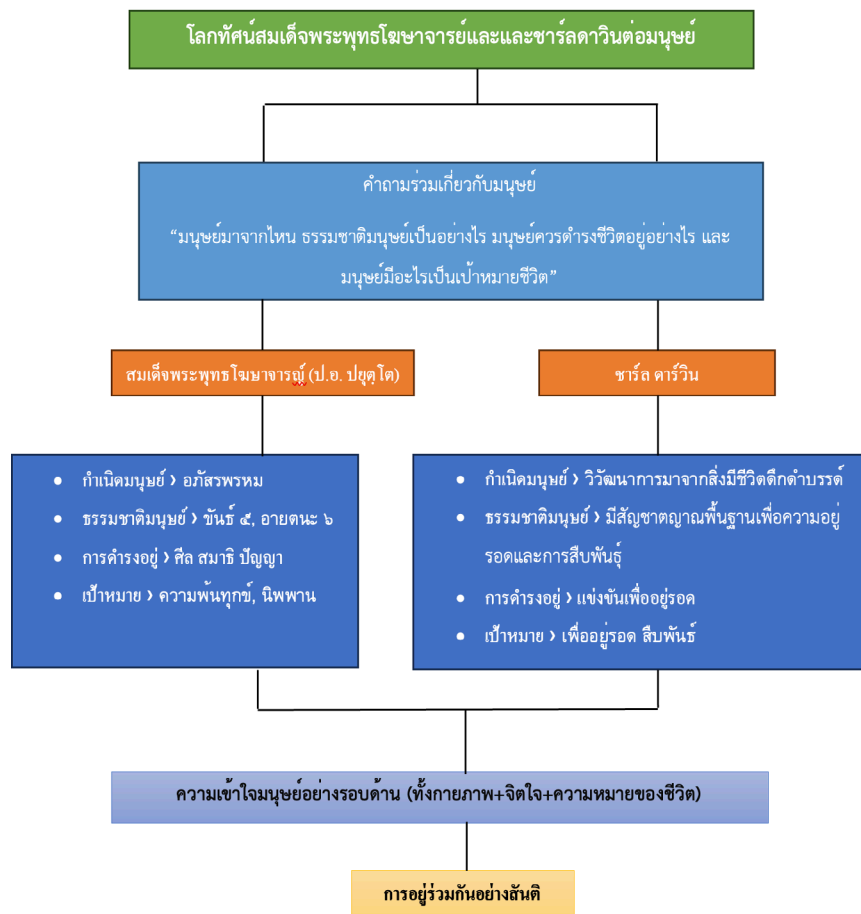
ผลการวิจัยนี้สะท้อนว่า ดาร์วินมิได้ลดทอนมนุษย์ให้เป็นเพียงสัตว์เชิงชีววิทยาทั่วไป หากแต่ชี้ให้เห็นกลไก ตามธรรมชาติที่ทำให้มนุษย์พัฒนาความสามารถทางสังคมเพื่อเพิ่มโอกาสอยู่รอด แนวคิดดังกล่าวสอดคล้องกับงานของ เฮอริเบิร์ต สเปนเซอร์ ที่มองวิวัฒนาการมนุษย์ในมิติของการพัฒนาสังคม (Spencer, 1898: 72–73) และทฤษฎี Social Brain Hypothesis ของโรบิน ดันบาร์ ที่อธิบายว่าความซับซ้อนทางสังคมมีความสัมพันธ์โดยตรงกับการพัฒนาขนาด สมองของมนุษย์ (Dunbar, 1992: 36–37) รวมถึงงานของ Frans de Waal ที่เสนอว่าความร่วมมือและความเห็นอก เห็นใจเป็นคุณสมบัติที่วิวัฒนาการมาเพื่อเพิ่มโอกาสอยู่รอดของมนุษย์

ผลการวิจัยเชิงเปรียบเทียบพบว่า แม้ทั้งสองแนวคิดจะตั้งอยู่บนกรอบนัยความจริงที่ต่างกันอย่าง ชัดเจน คือ กรอบพุทธปรัชญาและกรอบชีววิทยาวิวัฒนาการ แต่กลับมีจุดร่วมสำคัญคือ การมองมนุษย์ในฐานะสิ่งที่ไม่ หยุดนิ่งและเกิดขึ้นภายใต้เหตุและปัจจัย มิใช่การถูกสร้างขึ้นอย่างฉับพลัน อย่างไรก็ตาม ความแตกต่างที่สำคัญอยู่ที่ระดับ ของการอธิบาย กล่าวคือ พุทธศาสนาเน้น “อิสรภาพทางจิต” และการเลือกพัฒนาตนเองเพื่อความหลุดพ้น ในขณะที่ ดาร์วินเน้น “เงื่อนไขภายนอก” เช่น สิ่งแวดล้อมและการคัดเลือกโดยธรรมชาติเป็นหลัก (Darwin, 1871: 33–34)

ผลการวิจัยข้อนี้สามารถอธิบายได้ว่า แนวคิดทั้งสองตอบคำถามคนละระดับ พุทธปรัชญาตอบคำถามเรื่องความหมาย คุณค่า และเป้าหมายสูงสุดของชีวิตมนุษย์ ขณะที่ทฤษฎีวิวัฒนาการตอบคำถามเรื่องกลไกการเกิดและการดำรงอยู่ในเชิงธรรมชาติวิทยา ซึ่งสอดคล้องกับงานด้านมานุษยวิทยาของโสวัตรี ณ ถลาง ที่ชี้ว่ามนุษย์เป็นผลผลิตของทั้งธรรมชาติและวัฒนธรรม (โสวัตรี ณ ถลาง, 2545: 51–52) และงานของจอห์น แวน ไวส์ ที่อธิบายบทบาทของดาร์วินในการเปลี่ยนความเข้าใจเรื่องมนุษย์ในโลกสมัยใหม่

องค์ความรู้ที่ได้จากการวิจัย

องค์ความรู้ใหม่ที่สำคัญประการแรก คือ การสร้างกรอบการมองมนุษย์แบบ “สองระบบซ้อนกัน” ได้แก่ ระบบวิวัฒนาการทางกายภาพ ซึ่งมนุษย์ปรับตัวผ่านพันธุกรรม การคัดเลือกโดยธรรมชาติ และเงื่อนไขภายนอก กับระบบวิวัฒนาการทางจิต ซึ่งมนุษย์สามารถพัฒนาตนเองผ่าน ศิล สมาธิ และปัญญา ดังแผนภาพต่อไปนี้

ภาพที่ 1 องค์ความรู้ที่ได้จากการวิจัย

ที่มา : พระสมบุรณ์ ฐานวีโร (สมพงษ์)

สรุป

กล่าวโดยสรุป การศึกษาเปรียบเทียบแนวคิดเรื่องมนุษย์ของ สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ. ปยุตฺโต) และ ชาร์ลส์ ดาร์วิน ชี้ให้เห็นว่า แม้ทั้งสองแนวคิดจะตั้งอยู่บนกรอบญาณวิทยาที่แตกต่างกันอย่างสิ้นเชิงระหว่างพุทธปรัชญา และชีววิทยาวิวัฒนาการ แต่กลับร่วมกันเปิดเผยภาพของมนุษย์ในฐานะ “ภาวะแห่งการเป็น” ที่มีได้หยุดนิ่ง หากดำรง อยู่ท่ามกลางกระบวนการเปลี่ยนแปลงอย่างต่อเนื่อง ในกรอบของดาร์วิน มนุษย์ถูกทำความเข้าใจในฐานะสิ่งมีชีวิตที่เกิดขึ้นและดำรงอยู่ภายใต้กฎธรรมชาติและกลไกเชิงประจักษ์ของวิวัฒนาการ ขณะที่ในกรอบพุทธปรัชญา มนุษย์ถูกมองในฐานะผู้มีความสามารถทางจิตใจที่สามารถพัฒนาตนเองผ่านการรู้เท่าทันเหตุปัจจัย จนก้าวข้ามเงื่อนไขแห่งทุกข์และความยึดมั่นได้ การบูรณาการสองโลกทัศน์นี้จึงมีได้มุ่งหาข้อสรุปเชิงตัดสินว่าแนวคิดใดถูกหรือผิด หากแต่ชี้ให้เห็นว่า “ความเป็นมนุษย์” มีอาจอธิบายได้อย่างสมบูรณ์ด้วยกรอบเดียว แต่ต้องอาศัยทั้งความจริงเชิงประจักษ์ของโลกรธรรมชาติและความจริงเชิงคุณค่าของโลกภายใน ซึ่งร่วมกันหล่อหลอมความหมาย การดำรงอยู่ และจุดหมายของชีวิตมนุษย์ในระดับที่ลึกซึ้งยิ่งขึ้น

ข้อเสนอแนะ

จากผลการวิจัยพบว่า แนวคิดของสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ. ปยุตฺโต) และชาร์ลส์ ดาร์วิน แม้จะมีจุดเน้นและวิธีการแสวงหาความรู้ที่แตกต่างกัน แต่สามารถนำมาประยุกต์ร่วมกันเพื่อสร้างกรอบนโยบายที่ครอบคลุมทั้งมิติ คุณธรรมและวิทยาศาสตร์ ดังนั้น จึงมีข้อเสนอแนะดังนี้

1. นโยบายสังคมและวัฒนธรรม – ส่งเสริมโครงการที่ประสานคุณค่าทางจิตวิญญาณกับการพัฒนาเชิงเทคโนโลยี เช่น โครงการพัฒนาชุมชนที่ใช้หลักเศรษฐกิจพอเพียงร่วมกับนวัตกรรมสีเขียว (green innovation) เพื่อลดผลกระทบต่อสิ่งแวดล้อมและยกระดับคุณภาพชีวิต
2. นโยบายด้านการวิจัยและพัฒนา – สนับสนุนการวิจัยสหวิทยาการที่เชื่อมโยงศาสตร์พระพุทธศาสนากับวิทยาศาสตร์ธรรมชาติ เช่น การวิจัยด้านจิตวิทยาเชิงพุทธและประสาทวิทยา (Buddhist Psychology & Neuroscience) เพื่อสร้างองค์ความรู้ใหม่และเพิ่มขีดความสามารถในการแข่งขันทางวิชาการของประเทศ
3. นโยบายการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ – จัดหลักสูตรฝึกอบรมบุคลากรในหน่วยงานรัฐและเอกชน โดยบูรณาการหลักพุทธธรรมเพื่อสร้างจริยธรรมองค์กร และประยุกต์หลักวิวัฒนาการเพื่อเพิ่มความสามารถในการปรับตัวและแข่งขันในระดับสากล

เอกสารอ้างอิง

- คณะสงฆ์ไทย. (2539). **พระไตรปิฎก ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**. กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.). (2555). **พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย**. กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิพุทธธรรม.
- สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ. ปยุตฺโต). (2546). **คู่มือชีวิต**. กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิหอจดหมายเหตุพุทธทาส อินทปัญญ.
- แสง จันทรงาม และคณะ. (2553). **พระไตรปิฎกสำหรับผู้บวชใหม่และชาวพุทธทั่วไป**. กรุงเทพมหานคร: สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ.

- พระมหาสุทนต์ อากาศโร. (2559). สุขที่ได้ธรรม: การศึกษาเชิงพุทธจิตวิทยา. วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต, มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- Bostrom, N. (2014). **Superintelligence: Paths, dangers, strategies**. Oxford: Oxford University Press.
- Darwin, C. (1897). **The expression of the emotions in man and animals**. New York: D. Appleton and Company.
- Darwin, C. (1981). **The descent of man, and selection in relation to sex**. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Darwin, C. (2001). **On the origin of species**. Pennsylvania: The Pennsylvania State University.
- Dunbar, R. I. M. (1992). Neocortex size as a constraint on group size in primates. **Journal of Human Evolution**, 22(6), 469–493. Link : <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/004724849290081J>
- Gethin, R. (2015). **Buddhist thought: A complete introduction to the Indian tradition**. London: Yale University Press.
- Habermas, J. (2003). **The future of human nature**. Cambridge: Polity Press.
- Harari, Y. N. (2015). **Sapiens: A brief history of humankind**. London: Vintage Books.
- Nussbaum, M. C. (2011). **Creating capabilities: The human development approach**. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Sartre, J.-P. (1946). **Existentialism is a humanism**. Paris: Les Éditions Nagel.
- Spencer, H. (1898). **The principles of sociology**. New York: D. Appleton and Company.
- Taylor, C. (1989). **Sources of the self: The making of the modern identity**. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Tomasello, M. (2014). **A natural history of human thinking**. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- van Wyhe, J. (2008). **Darwin: The man who changed the world**. London: Andre Deutsch.
- Wallace, B. A. (2018). **The attention revolution: Unlocking the power of the focused mind**. Boston: Wisdom Publications.